

KİTAP MÜLKİYETİ ÜZERİNDEN OSMANLI MÜHÜRLERİ VE EXLIBRİS İLİŞKİSİ*

THE RELATIONSHIP BETWEEN OTTOMAN SEALS AND EX-LIBRIS THROUGH BOOK OWNERSHIP

Melike Kösele Kan ** , Aydın Zor ***

Öz

Mülkiyet işareti olarak kullanılan iki yakın kavram olan mühürler ve exlibrislerin ayrıntılı irdelemesini içeren bu çalışmada farklı çağlarda çeşitli kültürlerdeki mülkiyet kavramından söz edilerek giriş yapılmıştır. Mühürler, tarihi belge niteliklerinin yanı sıra bize ait oldukları kültürler hakkında da bilgi verirler. Yazı ve resim ile desteklenmiş görsel kompozisyonlarının beraberinde getirdiği sunum zenginliğiyle de sanat-tasarım kapsamında büyük önem arz ederler. Exlibrisler ise; belirli bir kişiye veya kütüphaneye ait olan kitabın ön kapağının içine yerleştirilen, sahibini imgesel nitelikte temsil eden gerek aidiyeti ve gerekse kimlik niteliğini taşıyan görsel iletişim aracıdır ve tasarımlarıyla sanatsal bir özelliğe sahiptirler. Bu araştırmanın amacı; Exlibris ve Osmanlı mühürlerinin II. Meşrutiyet dönemi içerisindeki örneklerini incelemek ve ortak yönlerini ortaya koymaktır. Aynı zamanda benzer bu iki sanatın önemini vurgulayarak yaygınlaştırılmasına yönelik çabaları değerlendirmek ve bu sanat dalları ile ilgilenen bireylere teknik ve kuramsal anlamda bir kaynakça oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mülkiyet, Mülkiyet Araçları, Mühür, Osmanlı Mühürleri, Exlibris.

Abstract

In this study, which includes a detailed analysis of seals and ex-libris, two similar concepts used as signs of ownership, the concept of ownership in various cultures in different ages is mentioned. In addition to being historical documents, seals also provide information about our cultures. They are of great artistic importance with the richness of presentation presented with the combination of supporting visuals created with text and pictures. Ex-libris are; They are visual communication tools placed inside the front cover of a book belonging to a particular person or library, representing the owner in an imaginary manner, conveying both belonging and identity, and they have an artistic feature with their designs. The main aim of this study is to examine and find the common points of Ottoman Stamps and Exlibris, in a Second Constitutional Era. But also, it aims to emphasize the importance of these arts, evaluate the efforts to support artists on these and provide a technical and conceptual bibliography for the individuals willing to work on these specific branches of arts.

Keywords: Property, Property Tools, Stamps, Ottoman Stamps, Ex-libris.

Araştırma Makalesi // Başvuru tarihi: 01.10.2023 – Kabul tarihi: 28.10.2023

* Mülkiyet İşareti Olarak Osmanlı Mühürleri ve Exlibris İlişkisi isimli Yüksek Lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

**Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Serik Gülsün-Süleyman Sural Meslek Yüksekokulu, Grafik Tasarım Programı, melikekoseler@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0004-7264-3491>, Antalya/TÜRKİYE.

***Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü, aydinzor@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1338-3445>, Antalya/TÜRKİYE.

1. Giriş

Bu makalenin amacı; Osmanlı mühürleri ve okuma alışkanlıkları ile exlibris geleneği arasındaki ilişkiyi II. Meşrutiyet dönemi sınırlarında incelemektir. Bu iki yaratıcı grafik ürün arasındaki ilk göze çarpan ilişki, doğal olarak, aidiyet kavramıyla olan bağlantıları, yani mülkiyeti sembolize etmeleridir. Buradan hareketle, ilerleyen bölümlerde mülkiyet kavramı, yaratıcı ürünlerin sahiplik ilişkisi üzerinden ele alınmış, mühürler ve exlibrisler arasındaki ilişki işlevsel açıdan mülkiyet sembolü bağlamında değerlendirilmiştir. Kuşoğlu (1994:23)'na göre "Mühür, üzerinde isim, işaret, motif, ayet-i kerime, güzel sözlerden biri veya birkaçı ile madenler (altın, gümüş, pirinç vs.) ve kıymetli taşlar (zümrüt, ametist, akik, nefes vs.) üzerine; senet, mektup ve benzeri kâğıtlara basılmak için zemin üzerine ters olarak oyulmuş, kişinin simgesi olarak kullanılan yüzük, kolye veya kösteğine asılı bulunan, her zaman yanında taşıdığı küçük nesnenin adıdır". Mühürler, uygarlıklar boyunca içinde bulunduğu ve sahip olduğu değerlerin, koşulların birer kanıtı olarak günümüze dek ulaşmışlardır. Kitaplarda kullanılan mühürler, yıllarca kitap sahiplerini betimlemede, mülkiyeti göstermede ve özellikle yazma kitaplarda güvenlik önlemi olarak kullanılmıştır. Exlibrisler ise kitapların ilk sayfasına yapıştırılan ve kitabın kime ait olduğuna dair bilgi veren, görsel ve tipografik unsurlardan oluşan etiketlerdir. İlk exlibrisleri kitap içinde işlevini yerine getirmiş iletişim araçları olarak nitelendirebiliriz. Kitabın kişiye olan aidiyeti exlibrisin varoluş sebebidir.

1450'lerde Orta Avrupa'da bir ihtiyaç grafiği olarak doğan bu gelenek, zamanın devlet ve din adamlarına sunulan el yazması kitapların iç kapaklarına konulan bir aidiyet belgesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yine de bütün bu aidiyet ve mülkiyet ilişkilerini doğru bir bağlamda değerlendirebilmek için mülkiyet kavramının evrimi ve niteliklerini ortaya koymak gerekmektedir.

2. Mülkiyet Kavramı

Güncel ve gündelik yaşamda bir şeyin mülkiyetine sahip olunduğunu iddia edebilmek için çeşitli yol ve yöntemler kullanılır. Satın alma, miras, hediye-hibe vb. bu yol ve yöntemler arasındadır. Fakat dikkat edilmesi gereken husus, tüm bu mülkiyet araçlarının belli bir otorite veya odağa dayanma zorunluluğudur. Yasaları belirlenmiş hukuki bir düzen, geleneksel kültürel

unsurlar vb. gibi... Eğer söz konusu mülkiyet araçlarının dayanacağı, güç, daha doğrusu yetki alacağı bu gibi otorite kaynaklarının bulunmadığı bir zaman veya ortam düşünülürse, bütün bu araçların anlamsızlaştığı görülür. Her ne kadar günümüzde bunlardan yoksun bir insan topluluğu bulmak, hatta pek çok kişi için böyle bir toplumu tahayyül etmek dahi çok mümkün olmasa da insanoğlunun dünya sahnesine henüz çıktığı erken dönemlerde bir nesnenin mülkiyetinin nasıl kazanılacağına dair kuralların henüz oluşturulmamış olduğu düşünülebilir.

Yukarıda bahsi geçen erken dönemlere bir bakış atıldığında, aslen sahipsiz bir dünya ve onun sahipsiz içeriği ile karşılaşmakta; bu dünya üzerinde de mülkiyetten habersiz, henüz mülkiyet araçları üzerine bir tasarımı bulunmayan insanoğlu yaşamaktadır (Kaya, 2015:7-8). O zamandan günümüze geçen milyon yılı aşkın zaman içerisinde ise, tüm yeryüzünün parsellendiği, doğal veya insan eliyle üretilmiş bütün nesnelere sahiplenildiği bir noktaya gelinmiştir.

İlk insanın mülkiyetten habersizliği, ilk akla geleceği gibi mülkiyetsiz bir dünya değil, "ortak mülkiyet" olarak tanımlanabilecek bir ortam yaratmıştır. Bugünün dünyasında ise mülkiyetten kasıt, çoğu zaman, "özel mülkiyet"tir.

Dünyanın farklı noktalarında, çok farklı tarihlerde ve farklı şartların tetiklemesiyle, insanoğlu avcı-toplayıcı göçebe yaşam tarzını terk ederek yerleşik hayata geçmiş ve tüketim maddelerini üretmeye, köyler kurmaya, konutlar ve tapınaklar inşa etmeye başlamıştır. Bu köklü değişikliğe Tarım Devrimi veya başlattığı dönemin adıyla Neolitik Devrim adı verilir (Childe, 1946:1-16; Frangipane, 2002:41-42; Melaart, 2001:3-5). Uzak Asya'nın güney ve kuzeyinde (günümüz Sibiryası ve Çin coğrafyalarında), yani eski dünyanın doğusunda, yaklaşık M.Ö. 20-18 bin (Boaretto vd., 2009:9595-9600), Anadolu merkez olarak Akdeniz dünyası ve Avrupa'da, yani eski dünyanın batısında ise son Göbeklitepe buluntularına göre M.Ö. 13-12 bin (Schmidt, 2007) dolaylarına denk gelen bu atılım insanın milyon yıllık serüvenini bambaşka bir noktaya taşımıştır. Arpa ve buğdaygillerden başlayarak bitkileri, köpek ve attan başlayarak da hayvanları ehlileştiren insanoğlu, mağaralardan çıkarak tarıma elverişli alanlara yerleşimler kurmaya başlamıştır (Melaart, 2001:4). Artık tek bir büyük aile/kabile olarak varlığını sürdüren değil, çekirdek ailelerin birleşmesinden oluşan bir toplum söz konusudur. Dolayısıyla bu noktadan itibaren, konutların, bunların içindeki kullanım gereçleri ve tefrişatın ve hatta insanların, belirli insanlar tarafından sahiplenilmesi söz konusudur. Özel mülkiyet, henüz çok keskin kurallar ve mülkiyet araçlarıyla

belirlenmekten uzak olsa da kendini göstermeye başlamıştır. Örneğin elma bahçelerinden elma toplayan bir çiftçi nasıl çanak-çömlek fırını inşa edileceğini, fırını inşa eden usta, bu fırında pişirilecek çanak-çömleği nasıl kilden şekillendireceğini, çömlek ustası ise elmanın nasıl ehlileştirilip ağaçların bakımının nasıl yapılacağını bilmediğinden, uzak oldukları bu üretim ayakları üzerinde çok fazla hak ve dolayısıyla da sahiplik iddiasında bulunamıyor olmalıydı. Başlangıçta nesnelere kendileri üzerinde olmasa da iş ve üretim üzerinde uzmanlık ve tecrübe farklılıklarından kaynaklanan bir sorumluluk hakkı, bir nevi “işin özel mülkiyeti” ortaya çıkmış olmalıdır.

Yine yerleşik düzen öncesi toplumlardan farklı olarak, sorumluluk artık imtiyaz da getirmiş olabilir. Tüketim maddelerini üretenler, en iyi ürünleri kendileri için ayırdıkları, en sağlıklı ve lezzetli elmaların elma bahçesine bakan çiftçinin evine girdiği, en düzgün çanak-çömleklerin çömlekçi ustasının raflarını süslediği düşünülebilir. Bu kaçınılmaz sonucu, “işin özel mülkiyeti”nin “nesnenin özel mülkiyeti”ne dönüşmesindeki ilk adım olarak görmek mümkündür.

Ticaretin ortaya çıkışı, özel mülkiyet adına bir devrim niteliği taşımaktadır. Çünkü ticaret, başlı başına “mülkiyet devri” olarak da tanımlanabilir. Bunun hayata geçirilebilmesi için de mülkiyet aracı olarak emek gibi soyut dayanaklardan daha fazlasına ihtiyaç vardır. Önce üretim ve tüketim faaliyetlerinin, sonrasında ise ticaretin kontrol altına alınması ve organize edilmesi ihtiyacı, üretim dışı sorumluluk alanlarını da doğurmuştur. Bunlardan biri, söz konusu organizasyonu tasarlayan “yöneticiler”, diğeri ise hayata geçiren “tüccarlar”dır. Özellikle ilki, mülkiyet araçlarının güç alacağı bir otorite kaynağı, mülkiyetin kurallarını belirleyecek bir üst mevki olması açısından önemlidir.

İlk yerleşik toplumlar ve Neolitik dönem düşünüldüğünde ortaya çıkan resim, ilk bakışta “devlet”i hatırlatsa da henüz ilk devletlerin ortaya çıkmasını sağlayacak şartların tamamı oluşmamış, toplumsal sınıfların hepsi kendini göstermemiştir (Frangipane, 2002; Childe, 1946). İlk kabilelerden itibaren var olan din adamları ve yöneticilerin (neolitik dönemde yetki ve sorumluluk anlamında ciddi değişiklikler yaşamış olsalar da) yanına, artık üreticiler ve tüccarlar da eklenmiştir. Fakat devlet organizasyonunun kendini göstermesi, özel ve ortak mülkiyet kavramlarının mülkiyet araçlarıyla birlikte tam olarak tasarlanıp tanımlanabilmesi için, Neolitik dönemin sona ermesi gerekecektir (Çiğ, 2007).

Metal çağlarına geçişin, Akdeniz havzasındaki ilk kent devletlerinin de kuruluşuna isabet etmesi tesadüf değildir. Devletleşme için gereken şartlar arasında oldukça belirleyici olan “yazı”, Sümerler’in uzak Asya’dan getirmesiyle Mezopotamya’ya ulaşmış, metal işleme yöntemlerinin keşfiyle toplumların ihtiyaç duydukları kaynaklar daha da çeşitlenmiş, yazı ile değişmez kanunların “yasalaşması” sağlanmıştır (Çığ, 2007.). Metal çağlarının başlamasıyla birlikte, metal kaynaklarının oldukça sınırlı olması ve bunlar üzerindeki hakimiyet mücadelesi, son derece organize olmuş devletlerin de varlığıyla birleşince, savaşlar ve dolayısıyla da son toplumsal sınıf olan askerler kaçınılmaz bir şekilde insanlık tarihindeki yerlerini almıştır (Frangipane, 2002:174-178).

İlk devletler çok büyük oranda monarşi ile yönetilen krallıklar olduğundan, daha önceleri toplumun ortak mülkiyeti olarak kabul gören pek çok nesne ve kavram da toplumun kendisi gibi kralın özel mülkü haline gelmiştir. İlk mühürler de tam olarak bu dönemde ortaya çıkmışlardır (Çığ, 2002: 48). Kralların mutlak hükmünü ve yönetimleri altındaki her türlü nesne, canlı ve hatta fikir-kavram üzerindeki mülkiyetlerini simgeleyen kralî mühürlerin haricinde, özellikle nesnelere mülkiyet aktarımından sorumlu olan ve kralın izni ile bu aktarımı, yani ticareti düzenleyen tüccarlara ait mühürlerin de varlığına eş zamanlı olarak rastlanmaya başlamıştır (Çığ, 2003:173-174).

Bakır ve bronz çağları boyunca, takip eden bölgesel istila hareketine ve sonrasında gelen çöküş dönemine kadar (Kinal, 1998:232-237), önce Sümer kent devletleri, sonrasında ise başta Asur İmparatorluğu olmak üzere, monarşik merkezi devletler tarafından kurulmuş olan düzen, sorunsuz ve müthiş organize şekilde işleyebilmişti (Çığ, 2003:170-175).

Her ne kadar, devletlerin kurulmasıyla birlikte, savaşlar gibi, geniş ağlar üzerinden yürütülen ticaret de bütün gücüyle ortaya çıkmış olsa dahi, ilerleyen süreçte İskender sonrası Helenistik Dönem Akdeniz havzasına yayılan zengin ve güçlü krallıkların ortaya koyduğu gibi bir ticaret anlayışı, daha erken dönemleri tamamen gölgede bırakarak günümüz vizyonuna ulaşan yolu açmıştır. Hatta, birbirleriyle mütemadiyen savaş halinde olan bu krallıkların neredeyse hiçbir zaman ticari ambargo yoluna gitmeyip, tüccarlar ve ticareti, kanlı savaşların dışında bırakmış olmaları (Magie, 2007:1-43), günümüz savaş-ticaret anlayışı ve hukuku için dahi uzak bir uygulamadır.

Yönetici sınıfa ait, devlet otoritesini ve bunun bazı kültürlerde sınırsız yakın olan yetkilerini temsil eden, devletin bütün tebaa ve onun ürettikleri üzerindeki mülkiyetini simgeleyen mühürler, bakır çağının ilk kent devletlerinden itibaren tanınıyor olsa ve bronz çağının devleri Mısır ve Asur krallıkları başta olmak üzere, ticaret kolonilerinde yetki ve hüküm sahibi olan tüccarlara ait mühürlerin varlığı bu dönemlerden itibaren biliniyorsa da, antik dönem içerisinde başka bir sınıfın da mülkiyet aracı olarak mühür kullandığı görülür: Üreticiler, hem tüketim maddelerini (zeytinyağı, şarap vb.) hem de bunları taşıyan amphora vb. kapları üreten çiftçiler ve atölyelerin kendi markalaşma süreçlerini başlattıkları (Alkaç ve Şenol, 2016:191-216) ve bu üretim maddelerinin mülkiyeti ticaret yoluyla el değiştirirse de üreticinin prestijinin bu şekilde markalaşarak bir diğer soyut mülkiyet olarak kendini ortaya koyduğu gözlenmektedir.

Bilinen ilk müze, M.Ö. 3. yy.'da İskenderiye'de kurulmuş olsa da (El-Abadi, 1990), Roma devlet ve sosyal anlayışının bir diğer yeniliği ise müzecilik ve koleksiyonculuğun başlamasıyla birlikte, bu çalışmanın asıl konusu olan exlibris ve kitap mühürleri benzeri mülkiyet araçlarının da sonunda kendisini göstermiş olması gerekliliğidir. Henüz yazmalar, kitap biçiminde ciltlenmiyor, fakat İskenderiye Kütüphanesi ve benzeri özel mekanlarda, rulolar halinde saklanıyorlardı (Phillips, 2010:4). Bu ve benzeri kütüphanelerin aristokrasi içerisindeki zengin ve ilgili kişiler tarafından, kendi özel mülkiyetleri dahilinde de oluşturulmuş olduğunu düşünmek mantıklı olacaktır. Oldukça yüksek bir eğitim seviyesine ve entelektüel düzeye sahip olan Roma soyluları, bu eserlere sahip olmak için bir yarışa girişince Romalı sanat ve zanaat erbapları bu yeni koleksiyonculuk akımından en yüksek kazancı elde eden taraf oldular (Bieber, 1977; Settis, 1989; Gazda, 1995; Gazda, 2002). Kopyacılık, belki de insanlık tarihinin hiçbir döneminde Roma'da olduğu kadar popüler olmamıştır. Eserlerin kendileri nadiren bu uygulamaya tabi tutulsalar da koleksiyonların bir şekilde sahiplerinin armaları, aile sembolleri gibi mülkiyet araçları ile etiketlendikleri ve hem olası hırsızlıklardan korunma hem de yüksek prestij sağlama yoluna gidildiği bilinmektedir (Ridgway, 1984; Hemingway, 2002).

Yukarıda sözü edilen durumlar, o güne kadarki üretim-mülkiyet zincirinde yeni bir halka yaratmaktadır. Roma Dönemi sonrasında mülkiyet araçları, ekonomik yaklaşımlar gibi alanlarda çok büyük değişiklikler olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, teknoloji ve sunduğu imkanlar değişmiş ve gelişmiş, pek çok yeni akım, ideoloji, fikir ortaya çıkmış ve bunlar sanki hayatın her

alanında etkilerini göstermiş olsalar dahi hâlâ insan topluluklarını yönetme ve mülkiyet transferini kontrol altında tutma gibi temel noktalarda aynı yöntemler ve anlayış devam etmektedir. İnsanoğlunun, bunun bir getirisi olarak, son iki bin yıldır sürekli üretimi ucuzlatarak arttırmanın, yani seri üretimin peşinde olduğu görülmektedir.

Her ne kadar bugün bildiğimiz anlamda seri üretim endüstri devrimiyle başlamış olsa bile, dünyayı o noktaya getiren süreç orta çağda da kendini göstermekteydi (Bloch, 2014). Roma döneminde baskın bir üretim yöntemi olarak kendini gösteren kopyacılık (Hemingway, 2002:26-33), aslında seri üretimin de temelini oluşturmaktadır. Tasarımcı-üretici-satıcı zincirinin halkaları, bazen bir veya birkaçı, bazen de tamamı olmak üzere, ürünün üzerinde prestije dayalı bir markalaşmaya giderek kendi mülkiyetlerini ortaya koyarken, ürünün son sahibi de hem prestij hem de direkt olarak ürünün sahibi olarak kendi mülkiyetini kimliklendirmektedir.

Yukarıdakilerden hareketle, orta çağ ve sonrasında mülkiyet araçlarının niteliğinin çeşitlendiği, farklı mülkiyet anlayışlarına ve mülkiyet sahiplerinin farklı amaçlarına hizmet etmeye başladıkları gözlenmektedir. Bu çeşitlilik içerisinde, söz konusu dönemde ortaya çıkmış olan exlibrisler ve mühürler oldukça spesifik kullanım alanları dolayısıyla özel bir yere sahiptirler.

3. Osmanlıda Özel Mülkiyet ve Mühürler

Mülkiyet ya da yetki işareti olarak insan yaşamında yerini alan mührün 7000 yıllık bir geçmişi olduğu, bazen otoriteyi, resmiyeti, kişi ya da kurumu tanımladığı, bazen de tılsım içerip koruma anlamı taşıdığı aktarılmaktadır (von Hammer, 1999:81-82). Farsça bir kelime olan “mühür”, Aramice kökenli olup Arapçadan Türkçe'ye geçen aynı anlamlı “hatem” kelimesinden daha yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. En eski mühürler Neolitik (Yeni Taş) Çağa tarihlenmektedir. Özel mülkiyet kavramının ortaya çıkışının da aynı tarihlere rastlaması, tesadüf olmamalıdır. Özel mülkiyetle birlikte, belirteci olan mühürler de kendilerini göstermişlerdir (Kut ve Bayraktar, 1984:11).

Mühür, Yakınoğlu'da Neolitik Çağın ilk tarımcı topluluklarından beri kullanılmaktadır. En erken M.Ö. 8. bin yıla tarihlenen taşların üzerine bilinçli bir şekilde kazınmış veya oyularak betimlenmiş şekiller vardır ve b. Bu taşlar ekonomik, sosyal ve ruhsal birçok işlevi olan güçlü objelerdir (Yakar, 2005:116-117). Ekonomik işlevi olan baskı mühürler bir topluluk içinde veya

dışında paylaşılan malların denetiminde korunmasında ve tanımlanmasında kullanılmış olmalıdır. Eski Türkler de yoğun olarak damga-mühür kullanımına gitmişlerdir. Söz konusu damgalar boyları simgelerken, boylara ait olan şeyleri göstermek amacıyla da yapılırdı. Eski Türklerin yaşadıkları birçok yerde, antik çağ kaya resimlerinde olduğu gibi yaşayışlarını anlatan resimlerin yanı sıra boylarına ait damgaların da kazındığı görülmektedir (Derin Sel, 2012:8).

Türk kültüründe “möhür” adı verilen mühür, damga veya tuğra karşılığı olarak tarih boyunca kullanılmıştır. Büyük Selçuklu ve onun devamında Anadolu Selçuklu Döneminde özellikle maden üzerindeki kalem işçilikleri ile Osmanlı Döneminde kalem ve hat ustaları özgün sanat eserleri vermişken, Osmanlı mühürçülüğü ve mühürçüler hakkında ilk bilgiler de Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden öğrenilmektedir (Rado, 1986:1-4; Ölçer, 1997:1317-1317; Kahraman ve Dağlı, 2003:580).

Osmanlı mühürleri genel olarak üç gruba ayrılmıştır, bunlar resmî mühürler, şahıs mühürleri ve makam mühürleridir ve bu gruplar kendi içerisinde de alt tiplere ayrılmaktadır (Uzunçarşılı, 1959:1). Diğer bir grup olarak ise tılsımlar, sanatta ve bilimde ayrı bir yer tutmaktadır. Mühürler kullanım amacına ve kullanan şahıslara göre tasnif edilmektedir. Osmanlı'da mühürçülük sanatı XVI. yy.'dan itibaren diğer sanat dalları gibi giderek gelişme göstermiş, XVII. yy.'ın sonlarında en ileri düzeye ulaşmıştır. Sonraki yüzyıllarda mühürçülükte bazı gerilemeler olmuşsa da XIX. yy.'ın ortalarına doğru bu sanat yeniden canlanmış ve önemini korumuştur (Acar, 1996:96).

Mühürler kullanım alanlarına göre yedi sınıfa ayrılabilir:

1. Hükümdar mühürleri,
2. Sadrazam mühürleri,
3. Paşa ve vali mühürleri,
4. General ve ordu komutanlarının makam mühürleri. Bu dört resmi mühür sınıfını üç özel mühür sınıfı izler,
5. Şahıslara ait mühürler,
6. Sahibinin ismi bulunmayan mühürler, yazılı mühürler,

7. Avrupalıların doğuluları taklit ederek kullandıkları mühürler (von Hammer, 1999:23).

II. Meşrutiyet'e (1908) kadar başta devlet memurları olmak üzere hemen herkes mühür kullanırdı (Kahya, 1997:1317). Özellikle de resmi yazışmalarda belgenin arkasına ya da ismin yanına mühür basmak belgenin onaylandığının ispatı bakımından önem taşırdı. Kişisel mühürler, resmi mühürlere göre boyut olarak daha küçük olmakla birlikte, yuvarlak, oval, kare, sekizgen biçimleri koruyor; bunlara ek olarak tırtıklı kenara ya da etrafı düz ay seklene sahip olabiliyorlardı (Kütükoğlu, 1998:93). Kimi şahıs mührü, sadece sahibinin isminden, kimisi de tanınmalarını kolaylaştıracak bazı sözcüklerden, bir mısra veya beyitten oluşuyordu.

Mühür sapları da sahibini nitelemesi bakımından önemlidir. Örneğin kadın mühürlerinin saplarında çoğunlukla çiçek kompozisyonları, erkeklerin mühürlerinin saplarında ise askerse veya mensup olduğu bir tarikat varsa bunlara ilişkin simgeler yer alırdı (Anadol, 1994:17).

Mühürlerde kullanılan yazı çeşitleri arasında rık'a, sülüs, talik, yazılarının görüldüğü çeşitli kaynaklarda aktarılmaktadır (Kahya, 1997:1317; Anadol, 1994:17). Bazı mühürlerde ise, mühür sahibinin ismi yanında dini ifadeler de bulunabiliyordu. Osmanlı'da mühür, işlev bakımından önceki dönemler ile ayrılığını korumuş, form ve düzenlenmesindeki elemanlar bakımından kendine göre bir üslup geliştirmiştir. Von Hammer (1999:10)'in belirttiğine göre: "Lüksün ve zenginliğin artmasıyla, mühürler de gelişip değişir ve artık parmağa takılamayacak büyüklüğe ulaştığında kola bağlanır veya boyna bağlanan bir ipe takılarak göğüste taşınır".

II. Meşrutiyet sonrasında, sadece yasalar ve devlet işleyişinde değil, sosyal ve kültürel alanda da kişisel, özel mülkiyet, bireycilik gibi batı kökenli kavramlar öne çıkmaya başladığından, mühürcülük ve alt dalları içerisinde de çeşitlenmeler görülmeye başlar. Kitap mühürleri de diğer obje ve metalar gibi, özel mülkiyetin çeşitlenip ayrıştığı bu dönemde, yani İmparatorluğun son yıllarında gerek form gerekse anlam bakımından çeşitlenmeye başlamışlardır. Bunun örneklerini aşağıdaki resimlerde izlemek mümkündür.

Görsel 1. Kütüphane mührü

Görsel 1’de yer alan mühür, oval forma sahip erken Osmanlı mühürlerini çağrıştırmaktadır ve içeriği bilinmeyen bir kitap kapağında yer alan bir kütüphane mührüdür.

Görsel 2. (Kitap: *Menakıb-ı İslam kısmı Evvel, Ahmed Rasim [İkrar Gazetesi muharrirlerinden], 1909.*) (Mühür: Kanaat Kütüphanesi, Bab-ı Âli caddesi Numara 28)

Görsel 2’de Ahmet Rasim’in *Menakıb-ı İslam kısmı Evvel* isimli eserinin iç kapağındaki mühür özellikle önemlidir. Çerçevesi itibari ile kalkan formu batılı armalarla benzerlik gösteren exlibrisleri andırmaktadır. Bu batılı form, içerisindeki Fransızca “Kanaat Kütüphanesi” tabiriyle de örtüşmektedir. Diğer yandan, mühür sahibi kendi kökenlerine de tamamıyla sırtını dönmemiş, Osmanlıca bir hat ile de mührünü süslemeyi ihmal etmemiştir.

Görsel 3. (Kitap: *Asr-ı Hazır Tarihi*, Ali Reşad [Sabık Maarif müsteşarı ve darülfünun müderrislerinden]) (Mühür: Mehmet Ali, 1914-15)

Görsel 3’de Ali Reşad’ın *Asr-ı Hazır Tarihi* adlı eserinin iç kapağında görülen yuvarlak forma sahip ve yine erken dönem Osmanlı mühürlerini çağrıştıran 1915 yılına ait bir mührdür. Sülüs ve rık’a yazı tipi kullanılmıştır.

Görsel 4. (Kitap: *Kavgalarım*, Hüseyin Cahit, 1910-11) (Mühür: Muhtar Halid Kütüphanesi, İstanbul Bab-ı Âli karşısında Servet-i Fünun gazetesi ittisalinde)

Görsel 4’de Hüseyin Cahit’in *Kavgalarım* adlı eserinde bulunan 1910 yılına ait mühür kitabın iç kapağında yer almaktadır. Mühür, çerçevesiz dikdörtgen şekle sınırlandırılmış arapça, sülüs ve rık’a yazı tipleri ve latin alfabesiyle Fransızca “Librairie Mouhtar Halid” ifadesi bulunmaktadır. Kitapta “Kitapçı Muhtar Halit” ifadesinin kullanılması aidiyet sembolü olarak batılı exlibris anlayışıyla örtüşmektedir.

4. Exlibris

Amerikalı exlibris koleksiyoncusu James Keenan, *The Art of Bookplate* isimli kitabında exlibrisi şöyle tanımlamıştır: “Exlibris kelimesi, Latince kökenli olup, sözcük olarak ...’nın kitabı,

...’nın kitaplığına ait veya ...’nın kütüphanesinden anlamına gelir. Latince olan “exlibris” diye yazılan kelimenin İngilizce karşılığı “bookplate” (kitap etiketi), Almanca “Bucheignerzeichen” (kitap sahibinin işareti) olarak da bilinen Exlibris, kitabın ilk sayfasına koyulmak üzere tasarlanan boyutu küçük grafiklerdir ve kitap sahibinin kişisel ifadesi, ilgi ve zevk alanlarını yansıtır. Kitaba sahip kişinin gururunu sembolize eder. Kitabı ödünç alan kişiyi onu koruması ve sahibine geri getirmesi konusunda uyarır” (Keenan, 2003:8).

Üzerinde exlibrisi olan kitap sahiplidir ve korunuyordur. 20. yy. Belçikalı exlibris sanatçısı Mark Severin bu konuda “exlibrisi olmayan kitap, evlat edinilmeyi bekleyen yetime benzer” diyerek güzel bir benzetme yapmıştır (Tekcan, 2011:2). Exlibrislerin çoğaltılmasında günümüzde artık dijital baskı teknikleri de kullanılmaktadır. Orijinal boyutunun kitaba basılacağı varsayılarak tasarlanan exlibrislerin uzun kenarının en fazla 13 cm olması gerekliliği evrensel geçerlilik taşıyan bir kuraldır (Erdem, 2010:10).

Exlibrislerin genel işlevleri, kitap sahibini tanıtmaları, onu yüceltmesi ve kitabı ödünç alan kişiyi geri getirmesi konusunda uyarılmasıdır. Bu anlamda exlibris, doğal olarak, bir mülkiyet işaretidir.

Exlibrisler, geleneğe saygının, yazılı metinlere ilgi ve sevginin sembolüdürler. Farklı ülkelerden farklı kültürlere ait exlibrisler yan yana getirildiğinde tasarımlarda saptanan geleneksel yapı farklılıkları, dünyadaki çok sesliliği ve kültürel zenginliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı zamanda koleksiyonculuğu da yapılan bu sanat dalının, asıl işlevinin yanı sıra kültürlerarası diyalog açısından önem arz ettiğini vurgulamak gerekir. Exlibris, önemli bir iletişim aracıdır. Sanatı, insanın elleri arasına; kitapların içine kadar getirmekte, dokunabilecek kadar yakınlaştırmaktadır. Bu bağlamda exlibris, sadece kitaplar için uygulanmamakta, başlı başına özgün grafik eserler olarak değerlendirilmektedir. Kitabın sahibini tanımlayan ve üzerinde estetik değerler taşıyan exlibrisler ile özel koleksiyonlar oluşturulmakta, bu eserler için uluslararası yarışmalar düzenlenmektedir (Erdem, 2010:12).

Çağdaş anlamda olmasa da ilk ve en eski örnek olan exlibris, M.Ö.1400 yıllarında açık mavi renk bir fayans üzerine, 62x38x4,5 mm boyutlarında işlenmiştir (Görsel 5.); ve Mısır Kralı III. Amenhotep’in kitaplığına ait olduğu sanılmaktadır. Bu tür levhaların papirüs rulolarını korumak

için kullanılan ağaç sandıklara takıldığı tahmin edilmektedir (Pektaş, 2003:15). Bazı araştırmacılar da exlibrisin, M.Ö. 600 yıllarında yaşamış, kültür ve sanata büyük önem veren Asur Kralı Asurbanipal zamanından kaldığını öne sürmektedir (Rona, 2003:92).

Görsel 5. III. Amenofis'e Ait M.Ö.1400 Mısır'da Bulunan Levha

Çağdaş anlamda ilk exlibrisin 15. yy.'ın üçüncü çeyreğinde Güney Almanya'da kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bunlardan ikisi, Hildebrand Brandenburg ve Wilhelm Von Zell isimli kitap sahiplerinin adına yapılmıştır. Bu exlibrisler ağaç üzerine elle boyanmış basit bir arma ve sahibinin eliyle yazılmış bir sözden oluşmaktadır. Yazıda; Almanya'da Buxheim Manastır'na armağan edilmiş olan bu kitapların sahiplerinin ruhu için dua edilmesi yalvarılmaktadır (Görsel 5.). Üzerinde Brandenburg ailesi arması olarak da bilinen, burnu halkalı bir öküzün yer aldığı kalkanı tutmakta olan meleğin resmedildiği exlibrisin boyutu; 6,35 x 6,35 cm'dir. 1470-1480 yılları arasında yapılmış olan bu yazısız exlibris artık kâğıtlara basılmış ve elle renklendirilmiştir (Pektaş, 2003:15).

Görsel 6. 1470-1480 yıllarında Brandenburg ailesi için yapılmış olan exlibris

Genellikle özgün baskı tekniklerinde uygun kalınlık ve boyutlarda kâğıtlara kopyalar alınıp çoğaltılan exlibrislerin kitap ciltlerinin üzerine soğuk damga presle yapılan kabartmalara rastlanmaktadır. “Supra libros” denilen bu soğuk damgaların işlev ya da kompozisyon yapılarında farklılıklar bulunmaz, yalnızca teknik uygulama farklıdır. “XVII. yy.’da çokça ilgi gören exlibris XIX.yy.’da ciltçilik sanatının yeniden ortaya çıkmasıyla gündeme gelmiştir (Pektaş, 2003:16).

Exlibrisler, ortaya çıkışından XVII. yy.’ın ilk yarısına kadar daha çok arma teması içermekteydi. Orta Çağ’dan itibaren silah, zırh ve kalkanlarda, içinde gizlendiği süvarinin uzaktan bile tanınmasına izin verecek şekilde ayırt edici işaretler bulunurdu (Görsel 6). Bu silah ve malzemeler, kitaplık sahibi kültürlü insanlar arasında bir sahiplik işareti ya da kitap sahibini daha çabuk tanıtan bir flama olarak kabul görmüştür. Kişinin ismini belirtecek bir yazıya da ihtiyaç duyulmamıştır. O dönemde arma temalı exlibrislere yönelmesinin nedeni buna bağlanmaktadır. XVII. yy.’ın ortalarına kadar Fransa’da fazla rağbet görmeyen exlibris, XVIII.yy.’da ciltçilik sanatının gelişmesiyle tekrar ortaya çıkmıştır. Bu arada birçok ünlü kişi de bu sanata ilgi duymuştur. XV. Luis ve gözdesi Pompadour Markizi, Başkan Henault gibi zamanın önemli kişileri exlibris yaptırmışlardır (Pektaş, 2003:18).

Görsel 7. A. Dürer'in Willibald Pirckheimer'e yaptığı exlibris

19. yüzyılla birlikte, bütün gelişmiş Avrupa ülkelerinde, ekonomik gücün değişmesi ve beraberinde getirdiği yaşam düzeninin modernleşmesi ile kitap yayıncılığında da büyük bir gelişim yaşanmıştır. Gelişen ekonomi toplum yapısını değiştirmekte, değişen toplum yapısına paralel kitap da gelişmektedir. Teknolojik ilerlemeler, 1875 yılında kâğıt üretimini tamamen ağaç hamurundan yapılmasına olanak vermiş, kâğıt maliyetleri düşmüş ve yayıncılık hızlanmıştır. Kâğıt, kesik kâğıtlar şeklinde değil, tomarlar biçiminde üretildiğinden dergi, gazete ve sıradan incelenmiştir. Kitaplar için kullanımı çok uygun hâle gelmiştir, bu durum bilginin hızlı yayılmasında ve daha yoğun bir şekilde halka ulaşmasında etkili olmuştur (Doğan, 2009).

20. yy.'da exlibris sanatçıları, tarihsel eğilimleri bırakarak yeni ifade formları aramaya başlamışlardır. 1900'lerin devrimci sanat akımlarından kübizm, ekspresyonizm, soyut dönem ve sürrealizm exlibris sanatında da belirgin izler bırakmışlardır. Resim sanatının önemli isimlerinin aynı zamanda exlibris çalışmaları da bulunmaktadır. Edvard Munch, Emil Nolde, Paul Klee, Pablo Picasso gibi ünlü sanatçılar, zamanın önemli devlet ve bilim adamlarıyla yakınlarına exlibris yapmışlardır (Erdem, 2010:22-56).

21. yy.'da ise exlibris tasarımlarında bilgisayar teknolojisi ve hazır fontların kullanılmaya başladığı görülür; ki bu durum pek çok araştırmacı tarafından kaliteye dair bir sorun olarak görülmektedir (Keş, 2016:117).

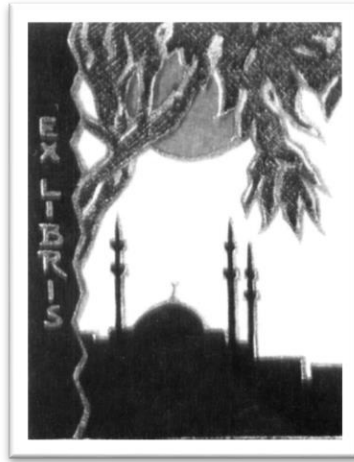
Osmanlı döneminden kalma el yazması mühürler, birer sahiplenme göstergesi olarak kabul edilmektedir. Mühürler, her ne kadar exlibris türüne girmese de kendilerine özgü dinamik yapılarıyla ait oldukları kişilerin sembolü veya logotayp'ı olma işlevini üstlenmişlerdir (Pektaş, 2003:21).

Görsel 8. Deniz mühendisliği öğrencisi Osman Nuri'ye ait bir mühür

Batıda yapılan müzayedelerden alınan Türkiye ile ilgili bazı kitaplarda exlibrislere rastlanmaktadır. Kültür Bakanlığı'nca 1989 yılında Londra'daki Sotheby's müzayedesinden alınmış Henry M. Blackmer'in kütüphanesine ait Osmanlılar ile ilgili bazı kitaplarda exlibris bulunmaktadır.

Türkiye'de adına gerçek anlamda ilk exlibris yaptıranların, o dönemin yabancı uyruklu kitapseverleri olduğu söylenebilir. Üsküdar Amerikan Koleji, Robert Kolej gibi okullarda görev yapan yabancı öğretmenlerin kitaplarına exlibris yaptırdıkları, bu okulların kütüphanelerine bağışlanan kitapların iç kapaklarına bakıldığında görülebilir. Şimdi Boğaziçi Üniversitesi'ne ait olan Robert Kolej kütüphanesi kitaplarının çoğunda standart bir exlibrise rastlanmaktadır. 1920'li yıllardan itibaren Robert Koleji öğrenci yıllıklarına, yıllık sahibinin kendi ismini yazabileceği boşlukların da bırakıldığı exlibrisler yapılmıştır. Yıllığın sanat sorumluları tarafından tasarlanan ve uygulanan bu geleneğe 1950'li yıllara gelindiğinde malesef ara verilmiştir (Pektaş, 2014:1).

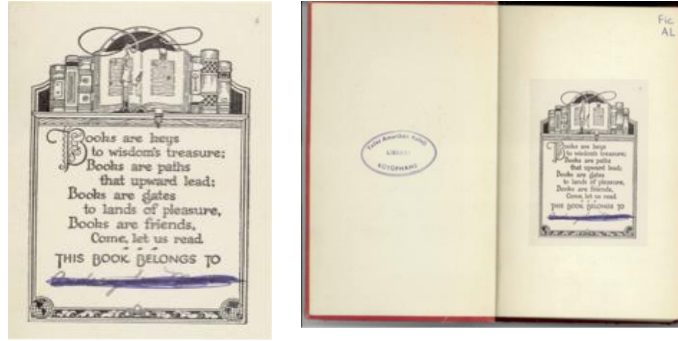
Görsel 9. Robert Kolej yıllığından bir Exlibris – 1932

Bu exlibrislerden bazıları burada yaşamış ve görev almış yabancıların isimlerine yaptırtıkları exlibrisler, bazıları ise yurt dışından gelen, okul kütüphanelerine bağışlanmış yabancı kitapların içinde bulunan exlibrislerdir.

Üsküdar Amerikan Lisesi kütüphanesinde bulunan iki örnekten biri çok temiz bir şekilde günümüze kadar kitabın içinde ulaşmıştır (Tekcan, 2011:151).

Görsel 10. Exlibris Helen Elgie Scott, 1910 (Üsküdar Amerikan Lisesi Kütüphanesi)

Görsel 11. Exlibrisin kime ait olduğu bilinmemektedir, 1950'ler (Üsküdar Amerikan Lisesi Kütüphanesi)

Avrupada doğan exlibrisin kitaplarda aidiyet belgesi olarak kullanılması daha özel bir işleve sahiptir. Şahıs mühürlerinin, kitaplarda yer alması exlibrislere göre okuma kültürü açısından biraz daha ayrılmaktadır. Şöyle ki; Osmanlılar ellerindeki bir kitabı çoğu zaman tek başlarına okumuyorlardı. Osmanlı döneminde genellikle okuma anlayışı bireysel olmamıştır, toplulukta okunur ve kişiye ait olmadan birçok farklı insanların da eline geçip faydalanılmasına fırsat tanınmıştır. Öyle ki bir okuyucudan diğerine kim olduğunu bile bilmeden bırakılan notlar vardır (İpek, 2022). Mühürler, yıllarca kitap sahibini betimlemede, mülkiyeti göstermede ve özellikle yazma kitaplarda tıpkı exlibrisler gibi hırsızlığa karşı bir önlem olarak kullanılmıştır (Pektaş, 2010:1). Osmanlı döneminde kitap herkes tarafından paylaşılabilen hatta içerisine diğer okuyucular için notlar bırakılıp kişisel mühürlerinin de basıldığı bir kaynaktır. Exlibrisler ise bireyin aidiyet sembolü olarak kullanılması bakımından, kitabı bireysel özel mülkiyetin bir parçası olarak tanımlama amacına yöneliktirler.

Görsel 12. Çoklu okuma notları ve mühürlere örnek

Exlibris ise daha çok estetik kaygılarla yapılır. Yapılırken baskı resim ve grafik tasarımın olanaklarından yararlanır. Geleneksel baskı teknikleri olan gravür, ağaç baskı, serigrafıyla çoğaltılabildiği gibi, günümüzün modern teknolojilerinden yararlanılarak bilgisayarla fotoğraf veya ofset baskıyla çoğaltılabilir. 1450'lerde Orta Avrupa'da ihtiyaç grafiği olarak doğan bu gelenek, zamanın devlet ve din adamlarına sunulan el yazması kitapların iç kapağına konulan bir aidiyet belgesi olarak kullanılmıştır (Pektaş, 2010:2).

5. Sonuç

Mühür ile Exlibris, kitap mülkiyeti üzerinden karşılaştırıldığında ortaya çıkan sonuç anlamlıdır. Bireyi yaşadığı toplumda diğer insanlardan ayıran değerler hem Osmanlı mühürlerinde hem de batılı exlibrislerde mülkiyet işareti olarak görsel bir dille aktarılmıştır. Coğrafya ve özellikle kültürel olarak farklı yerlerde ortaya çıkmaları bu iki tasarım ürünüde işlevsellik ve tasarım olarak bazı farklılıklar gösterse de özünde aynı amaca hizmet etmektedir.

Mühürlere kazınan tasarımlar, bireyin tanımlayıcısı olması, mühür sahibiyle ilgili özel detayları vermesi bakımından temsili bir görev yüklenmişlerdir. Herhangi bir anlatım değeri olmayan, geometrik üsluba sahip bir mühür bile bireyi betimleyici görevi karşılayabilirdi. Bu haliyle de bir mühür, bir anlamda sahip oldukları mülkü kendilerine bağlayacak simgeyi barındıran önemli bir işaretti. Bugün günümüz insanının da anlayabildiği, kişileri tanımlayıcı bu simgelerin, aidiyeti desteklemek için kişilerle ne derece örtüştüğü oldukça önemlidir.

Exlibrisler, aidiyet göstergesi olarak, sahibinin özelliklerini taşıyan betimlemelerle ve adıyla beraber, şahsın kitabının iç kapağına konulan tasarımlardır. Kişiye özeldir aynı exlibristen başka birinde olamaz. Bu kitap benim kitaplığıma aittir ve her kim ödünç alırsa, kitabın kapağına bakarak asıl sahibini hatırlamalı ve ona geri götürmelidir düşüncesi vardır. Mühürlerde ise yine şahsa özel tasarımlar yapıldığını görmekteyiz. Şahıs mühürlerinde mühür sahibinin ismiyle beraber birkaç dini ifade süslü ya da sade kaligrafiyle tasarlanırdı. Exlibriste çoğunlukla resimsel anlatım yer almaktadır. Mühürlerde nakşedilen alan exlibrislere kıyasla çok daha küçüktür, sahipleri tarafından kolayca yanlarında taşınabilir ve bu sebepten yüzük şeklinde mühürler de yapılmaktaydı.

Her iki tasarımında aidiyet simgesi olarak yapılmış olması kesindir. Mühürlerin exlibrislerle ortak noktası olan kitaplara basılan mühürler “ketebe mühürleri” vakıflara ait kütüphanelerin kitaplarına hırsızlıktan koruma amaçlı basıldıkları gibi bazı anonim el yazması kitaplarında iç kapaklarında rastlamak mümkündür.

Osmanlı döneminden kalma el yazması ve basılmış kitaplarda görülen mühürler, birer mülkiyet işareti olarak kabul edilebilir. Mühürleri her ne kadar exlibris olarak nitelendirmesek de yerine getirdikleri işlev, exlibrisle aynıdır. Exlibrislerdeki tipografinin yerini alan Osmanlı kaligrafisi (hat sanatı) başlı başına bir sanat eseridir ve adeta kişiyi temsil eden logotayp işlevindedir. Exlibrisler gibi iletişim amacı ile kullanılan mühürler, kişilerin veya kurumların kitap aidiyeti bilgisini taşımışlardır. Bu karşılaştırmadan çıkarılan genel sonuç ise; biçim, şekil ve tasarım olarak birbirlerinden farklı olan mühür ve exlibrislerin yapım şekli olarak benzer baskı tekniğinin kullanılması sebebi ile paralellik göstermelerine karşın, kullanım alanı olarak, mühürlerin kitaplar haricinde daha farklı alanlarda da kullanılmalarına rağmen exlibrislerin sadece kitap iç kapağına basılmak üzere tasarlandıkları görülmektedir. Ayrıca, anlamsal olarak da yukarıda sözü edildiği üzere, ortak okuma kültürünün hâkim olduğu Osmanlı okuma alışkanlıklarının aksine, batı kültürünün bir ürünü olan exlibris, kitap üzerindeki bireysel mülkiyetin bir temsili olarak öne çıkmaktadır.

Kaynakça

Acar, Ş. (1996). “Mühürçülük Sanatı ve Mühürçüler”, *Antik Dekor*, Sayı 37, s.94-100.

Alkaç, E. ve Cankardeş, Ş. G. (2016). “Amphora Mühürleri Işığında Miletos ve Alexandria Ticari İlişkileri”, *OLBA*, Sayı XXIV, s.191-216.

Anadol, Ç. (1994). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Bieber, M. (1977) *Ancient Copies: Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York University Press.

Bloch, M. (2014). *Feodal Toplum*, çev. M. Fırat, İstanbul: Isık Yayınları,

Boaretto, E. vd. (2009). “Radiocarbon Dating of Charcoal and Bone Collagen Associated with Early Pottery at Yuchanyan Cave Hunan Province China”, *PNAS*, Sayı 24, Cilt 106, 9595-9600.

Childe, V. G. (1946). *Doğunun Prehistoryası*, 1. Baskı, çev. Ş. A. Kansu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çiğ, M. İ. (2002). *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, 1. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Çiğ, M. İ. (2003). *Ortadoğu Uygarlık Mirası 2*, 1. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Çiğ, M. İ. (2007). *Uygarlığın Kökeni Sümerler 1*, 1. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Derin Sel, R. (2012). *Hakkaklık ve Mühür Kalıplarının Özgün Baskı Resim Sanatı Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Doğan, A. N. (2009). "Kitaptan Yayıncılığa -Yeniçağ'dan Milenyuma Kitap ve Yayıncılık", *Milliyet Blog*, <http://blog.milliyet.com.tr>, Erişim tarihi: 04.08.2018.

El-Abadi, M. (1990). *Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*, Paris.

Erdem, Ş. (2010). *Exlibris Sanatının Gelişim Süreci, Kültürlerarası Etkileşimdeki Önemi ve Bu Sanatın Türkiye'de Yaygınlaştırılmasına Yönelik Çabalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Frangipane, M. (2002). *Yakındoğuda Devletin Doğuşu*, çev. Z.Z. İlkelen, İstanbul.

Gazda, E. K. (1995). "Roman Sculpture and the Ethos of Emulation: Reconsidering Repetition", *HSCPh*, 97, 21-156.

Gazda, E. K. (2002). *The Ancient Art of Emulation: Studies in Artistic Originality and Tradition from the Present to Classical Antiquity*, University of Michigan Press.

Hemingway, S. (2002). "Posthumous Copies of Ancient Greek Sculpture: Roman Taste and Techniques", *Sculpture Review*, 60, No 2, New York.

İpek, N. (2022). "Dönüşen Kimlikleri Belgelemek: Osmanlı Bireylerinin Yeniden Mühür Kazıtma Pratikleri Üzerine Gözlemler", *Mühür Veri Tabanı*, <https://muhur.yek.gov.tr/arastirma-notlari/3/donusen-kimlikleri-belgelemek-osmanli-bireylerinin-yeniden-muhur-kazitma-pratikleri-uzerine-gozlemler>, Erişim tarihi: 23.09.2023.

Kahraman, S. A. ve Dağlı, Y. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 1, 2. Kitap, İstanbul.

Kahya, Y. (1997). *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt I-II-III, İstanbul: Yem Yayınları.

Keenan, J. P. (2003). *The Art of Bookplate*, New York: Barnes&Noble.

Keş, Y. (2016). "Ekslibrislerde Biçim, İçerik ve Estetik", *International Journal of Ex-libris*, Vol. 3, Part 5, p.112-121.

Kınal, F. (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.

Kuşoğlu, M. Z. (1994). "Mühür", *Dünkü Sanatımız-Kültürümüz*, Ötüken Yayınları, s.23-27.

Kut, G. ve Bayraktar, N. (1984). *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kütükoğlu, M. S. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı*, 2. Basım, İstanbul.

Magie, D. (2007). *Anadolu'da Romalılar: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu 4*, çev. N. Başgelen - Ö. Çapar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Melaart, J. (2001). *Çatalhöyük (Anadolu'da Bir Neolitik Kent)*, çev. G. B. Yazıcıoğlu, İstanbul.

Ölçer, C. (1997). "Mühür-Osmanlı Mühürçülüğü", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 2, 1317-1318.

Pektaş, H. (2003). *Exlibris (Genişletilmiş İkinci Baskı)*, Ankara: AED Yayınları.

Pektaş, H. (2010). "Exlibrisler ve Mühürler", *FYZY Dergisi*, Sayı 17.

Pektaş, H. (2014). "Türkiyede Exlibris", *International Journal of Ex-libris 1*.

Phillips, H. (2010). "The Great Library of Alexandria?", *Library Philosophy and Practice*, 1-10.

Rado, Ş. (1986). "Mühürler ve Kazıcılar", *Türkiyemiz*, 50, p.1-4.

Ridgway, B. S. (1984). *Roman Copies of Greek Sculpture: The Problem of Originals*, Michigan.

Rona, Z. (2003). "Exlibris ve Özgün Baskıresim Sergisi", *Türkiye Sanat Yıllığı*, İstanbul.

Schmidt K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe (En Eski Tapınağı Yapanlar)*, çev. R. Aslan, İstanbul.

Settis, S. (1989). "Unarteplurale. L'imperio romano, i Greci e i posteri", *Storia di Roma*, Vol. 4: Caratteri e morfologie, (Momigliano A., Schiavone A. Eds.), p.827-28.

Tekcan, G. E. (2011). *Bir İletişim Aracı Olarak Exlibris ve İşlevi*, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H. (1959). *Topkapı Sarayı Müzesinde Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul: Şehir Matbaası.

von Hammer, J. V. (1999). *Osmanlı Mühürleri*, İstanbul: Pera Yayıncılık.

Yakar, J. (2005). "The Language of Symbols in Prehistoric Anatolia", *Documanta Prehistorica* XXXII, p.111-121.

Görsel Kaynaklar

Görsel 1. <http://eski.aed.org.tr/muhurlukitaplar/muhurlukitaplar.html>, Erişim tarihi: 25.04.2019.

Görsel 2. <http://eski.aed.org.tr/muhurlukitaplar/muhurlukitaplar.html>, Erişim tarihi: 25.04.2019.

Görsel 3. <http://eski.aed.org.tr/muhurlukitaplar/muhurlukitaplar.html>, Erişim tarihi: 25.04.2019.

Görsel 4. <http://eski.aed.org.tr/muhurlukitaplar/muhurlukitaplar.html>, Erişim tarihi: 25.04.2019.

Görsel 5. <http://www.bookplate.org/gallery/martin-baeyens>, Erişim tarihi: 20.01.2019.

Görsel 6. Erdem, Ş. (2010). "Exlibris Sanatının Gelişim Süreci, Kültürlerarası Etkileşimdeki Önemi Ve Bu Sanatın Türkiye'de Yaygınlaştırılmasına Yönelik Çabalar" (Yayımlanmamış Y.Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Görsel 7. <http://www.hasippektas.com/BenoitHk.html>, Erişim tarihi: 19.04.2019.

Görsel 8. http://www.hasippektas.com/Ekslibris_Konferans_2018.pdf, Erişim tarihi: 22.01.2019.

Görsel 9. Pektaş, H. (2003), *Exlibris*, Ankara: AED Yayınları.

Görsel 10. <https://docplayer.biz.tr/62837762-Bildiri-kitabi-proceeding-book.html>, Erişim tarihi: 22.01.2019.

Görsel 11. <https://docplayer.biz.tr/62837762-Bildiri-kitabi-proceeding-book.html>, Erişim tarihi: 22.01.2019.

Görsel 12. <https://muhur.yek.gov.tr/arastirma-notlari/3/donusen-kimlikleri-belgelemek-osmanli-bireylerinin-yeniden-muhur-kazitma-pratikleri-uzerine-gozlemler>, Erişim tarihi: 23.09.2023.